

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ОЛЕСЯ ГОНЧАРА

Кафедра історії України

НАДДНІПРЯНСЬКА УКРАЇНА: історичні процеси, події, постаті

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Випуск 13

Дніпропетровськ
Ліра
2015

УДК 94 (477)
ББК 63.3 (4Укр–4Дні)я5
Н 17

Друкується за рішенням вченої ради Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара від 18 грудня 2014 р., протокол № 6

Редакційна колегія:

д-р іст. наук, проф. **С. І. Світленко** (відп. редактор); д-р іст. наук, проф. **О. М. Бут**; д-р іст. наук, проф. **В. В. Іваненко**; канд. іст. наук, доц. **С. М. Каюк** (наук. секр.); д-р іст. наук, проф. **І. Ф. Ковальова**; д-р хаб., проф. **К. Ковальський** (Республіка Польща); д-р іст. наук, проф. **І. І. Колесник**; д-р іст. наук, проф. **В. І. Меньковський** (Республіка Білорусь); д-р іст. наук, проф. **О. Ф. Нікілв**; канд. іст. наук, доц. **О. А. Репан**; д-р іст. наук, проф. **В. С. Савчук**; д-р іст. наук, проф. **Ю. А. Святець** (заст. відп. ред.); д-р іст. наук, проф. **Ф. Г. Турченко**; д-р іст. наук, проф. **Г. К. Швидько**; д-р іст. наук, проф. **О. Б. Шляхов**; д-р іст. наук, проф. **В. О. Шербак**; д-р іст. наук, проф. **В. К. Якунін**.

Рецензенти:

д-р іст. наук, проф. **Д. В. Архірейський**
д-р іст. наук, проф. **А. Г. Філінюк**

Н 17 **Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, поста-**
ті : зб. наук. пр. / редкол. : С. І. Світленко (відп. ред.) та ін. – Д. :
Ліра, 2015. – Вип. 13. – 264 с.

ISSN 2312-2587 (Print)

ISSN 2312-3141 (Online)

У тринадцятому випуску збірника наукових праць «Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постагі» розміщено наукові статті, які розкривають малодосліджені аспекти історії Наддніпрянської України від давнього періоду до ХХ ст. Структурно видання поділяється на шість тематичних розділів, в яких висвітлюються актуальні проблеми давньої історії регіону, недостатньо розроблена проблематика з військово-політичної, соціальної, культурної, соціально-економічної та суспільно-політичної історії Наддніпрянщини від козацьких часів до періоду незалежності України. Розрахований на науково-педагогічних та наукових працівників вищих навчальних закладів, наукових співробітників академічних установ, докторантів, аспірантів, студентів, учителів історії, істориків-краєзнавців та всіх тих, хто цікавиться минулим Наддніпрянщини.

УДК 94 (477)
ББК 63.3 (4Укр–4Дні)я5

Збірник зареєстровано у Міністерстві юстиції України. Свідцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації Серія КВ № 10102 від 12.07.2005 р.

Засновник і видавець: Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара.

Адреса редакції: 49010, м. Дніпропетровськ, просп. Гагаріна, 72, ауд. 612.
<http://www.ndhistory.dp.ua>

Постановами президії Вищої атестаційної комісії України від 08.06.2005 р. № 2-05/5 та від 14.04.2010 р. № 1-05/3 збірник включено до переліку наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук за спеціальностями з історичних наук.

Збірник наукових праць відкритий для дискусійних матеріалів,
а тому його зміст не обов'язково збігається з точкою зору редакційної колегії.

ISSN 2312-2587 (Print)

ISSN 2312-3141 (Online)

© Дніпропетровський національний університет ім. Олеся Гончара, 2015

© Автори статей, 2015

68. Сокирко О. Г. Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669–1726 рр. : наук. вид. / О. Г. Сокирко. – К., 2006.

69. Список гласных уездных земских собраний // Екатеринославские губернские ведомости. – 1866. – № 6. – 5 февр. – С. 54.

70. Список земельных владений Екатеринославского уезда Екатеринославской губернии (с одной картой). – Екатеринослав, 1899.

71. Список кадетов, окончивших курс Петровско-Полтавского кадетского корпуса // Павловский И. Ф. Исторический очерк Петровского Полтавского кадетского корпуса (1840–1890) по официальным данным / И. Ф. Павловский. – Полтава, 1890. – С. 1–93.

72. Уездные предводители дворянства с 1802 г. // Павловский И. Ф. К истории Полтавского дворянства 1802–1902 гг. / И. Ф. Павловский – Полтава, 1906. – С. I–XLI.

73. Шевченко Т. Г. Дневник / Т. Г. Шевченко. – М., 1954.

74. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://ru.wikipedia.org/wiki/Кубанский_76-й_пехотный_полк (дата звернення 8.01.2015 р.)

Надійшла до редколегії 5.01.2015

УДК 94(477)«1860/1880»

А. І. Нікітенко

ДЗ «Дніпропетровська медична академія» МОЗ України

**«НЕРІВНИЙ ШЛЮБ»:
ОДРУЖЕННЯ ПРЕДСТАВНИКІВ НАРОДОЛЮБНОЇ
ИНТЕЛІГЕНЦІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ ст. ІЗ СЕЛЯНКАМИ**

Здійснено спробу проаналізувати одруження народолюбних інтелігентів із селянками як неординарну практику демонстрації ідеологічних переконань.

Ключові слова: народолюбна інтелігенція, шлюб, селяни, ідеологічні переконання.

А. И. Никитенко

ГУ «Днепропетровская медицинская академия» МОЗ Украины

**«НЕРАВНЫЙ БРАК»: ЖЕНИТЬБЫ ПРЕДСТАВИТЕЛЕЙ
НАРОДОЛЮБНОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ
ХІХ в. С КРЕСТЬЯНКАМИ**

Совершена попытка проанализировать женитьбы народолюбной интеллигенции с крестьянками как неординарную практику демонстрации идеологических убеждений.

Ключевые слова: народолюбная интеллигенция, брак, крестьяне, идеологические убеждения.

© А. І. Нікітенко, 2015

A. I. Nikitenko

Dnipropetrovsk Medical Academy

MISALLIANCE: MARRIAGES BETWEEN UKRAINOPHILES AND PEASANT WOMEN DURING THE SECOND HALF OF XIX CENTURY

The article is devoted to extraordinary manifestations of Ukrainian patriotism which were expressed in marriages. Some representatives of the Ukrainian intelligentsia (T. Rylski, B. Poznanski, A. Mikhalevich and others) were married to peasant women. These facts are interesting from the point of view family history and intellectual history, but they haven't been analyzed sufficiently in modern historiography. These facts are represented in archival and published documental sources – letters and memoirs. Author made an attempt to understand the motivation of misalliances between well-educated men, characterize relations in these families. Also had been considered the perception of misalliances among Ukrainian intelligentsia in general. Author came to the conclusion that unequal matches were rare and were perceived negatively not only by conservative people but also by intelligentsia.

Key words: intellectuals, marriage, peasants, ideological views.

У контексті вивчення народолюбної інтелігенції Наддніпрянщини довгий час залишався малодослідженим пласт нарративних джерел, пов'язаних із приватним життям. Залучення їх до наукових студій видається важливим не тільки для розвідок, здійснених під ракурсом історії повсякдення, а й тих, що знаходяться на зламі сімейної та інтелектуальної історії. Зокрема, це осмислення впливу ідеологічних переконань на життєві стратегії. Вагомою складовою світогляду народолюбства є ідеалізація селянства [15, с. 110]. Великою мірою це відбилося на колективних практиках демонстрації власної приналежності, таких культурних характеристиках як мода, облаштування оселі, спосіб організації дозвілля, що піддається науковому дослідженню [4; 10; 11].

Втім, у джерелах відображено неординарні вчинки, визначені світоглядними цінностями, прояви індивідуального. Окремі особистості заходили далі за звичні для інтелігенції рамки недільної школи, дитячого притулку, літературної, наукової, публіцистичної праці, впригол до власної сім'ї, подружнього щастя. Серед подібних спроб найрадикальнішими, напевно, були «нерівні шлюби» – одруження народолюбних інтелігентів із представницями народу, які покликана розглянути дана стаття.

Одна з перших відомих нам таких спроб датована 1862 р. та належить Б. Познанському, який відноситься до піонерів на ниві українського руху. Виключений з університету через несплату грошей за навчання, юнак влаштувався прикажчиком у селі Дударі Каневсько-

го повіту Київської губернії, в маєтку Габелів. З огляду на його автобіографію та спогади, одним із мотивів такого вчинку стало бажання ближче познайомитися з життям села, маючи позитивний досвід спілкування з селянами, який отримав під час «ходіння в народ» на літніх вакаціях «гуртка хлопоманів». Безумовно, додатковим стимулом спробувати себе на цій ниві стала аграрна реформа, що розкріпачувала селян, а значить – теоретично уможливила нагоду їм прислужитися.

Молодий інтелігент досить швидко перейняв українську мову, повсякденне вбрання, зачіску, відпустив довгі селянські вуса, що повинно було сприяти довірливим стосункам. У той же час він став душею демократичного осередку в маєтку Габелів, навірнув до народолюбства вихованку господарів Марію Поль, приймав у Дударях патріотичних студентів [9, с. 78]. Це викликало невдоволення місцевих еліт, які неодноразово привертала увагу поліції до діяльності Б. Познанського, що спричинило обшуки у його помешканні, допити, арешт та визнання «неблагонадійним». (Не будемо детально фокусуватися на праці Бориса Станіславовича серед селянства та слідства над ним, ця проблематика ґрунтовно висвітлена у статтях В. Міяковського [9, с. 72–93] та С. Світленка [14, с. 158–168]).

У своїх спогадах народолюбець писав, що громада Дударів надзвичайно піднесено зустрічала його повернення після тюрми: «В чудовий травневий день, коли цвів бузок, я з'явився на дворі дударівської економії. Громада дударівська зустріла мене, як родича. Я стояв серед юрми, що тиснулася до мене, оглядала мене, і чим могла показувала свою радість...» [9, с. 89]. Такий прийом свідчить про повагу до Б. Познанського, котру породжувала його корисність. Навіть слідчі органи визнавали, що місцеве селянство добре свідоме своїх прав та обов'язків, має почуття законності. Це було б неможливим, не ведись з ними роз'яснювальна праця.

Проте чи можна вважати високий авторитет у середовищі селян тотожним з визнанням за «свого»? Очевидно, що порадинок, «вчена людина», «панич» міг скоротити, але не подолати дистанцію. Попри симпатії громади він залишався сторонньою людиною, навіть убравшись у селянський одяг, засвоївши народну мову. Інкorporації у суспільство села могло сприяти взяття шлюбів із селянською дівчиною. Обумовимо, що перше одруження Б. Познанського та його мотиви не висвітлювалися в його автобіографічній прозі, епістоляріях, мемуаристиці народолюбного загалу. Світло на цю подію проливає інформація, зібрана губернiальним стряпчим Сливчинським. Ці дані, вперше введені до наукового обігу В. Міяковським, свідчать на користь слушності наших припущень [9, с. 89].

Слідчий встановив, що Борис Станіславович неодноразово відвідував тимчасово зобов'язаного селянина Шинкаренка, а згодом по-

просив руки його доньки. Втім, попри те, що він видався Шинкаренкам «статечним і привітливим», ні в чому поганому не поміченим, вони відповіли відмовою. Причина полягала у тому, що «их дочь по какому-то безотчетному чувству страха не согласилась *быть в заму-жестве за паном* (курсив наш – А. Н.)». Доволі швидко після цього Б. Познанський здійснив нову спробу – посватав шістнадцятирічну дочку Володимира Здохлія – Євдокію. Вінчання відбулося 28 січня 1862 р. Весілля відіграли за цілком народними традиціями та обрядами. На ньому були присутні представники народолюбної інтелігенції та освічених кіл – Т. Рильський, В. Габель, Ф. Панченко, А. Трахтенберг та селяни. Сливчинський зафіксував «пляски с крестьянскими девками» [9, с. 89].

О. Кістяківський на сторінках «Щоденника», характеризуючи підстави до цього шлюбу, писав: «Один из тех народолюбцев, которые мечтали свое народолюбие поставитъ на практическую почву, хотели быть народолюбцами не на словах, а на деле. Он, подобно другим, женился на крепачке; скинул с себя немецкую шкуру и пошел служить приказчиком к какому-то пану с целью жить среди самого народа, сблизиться с ним, влиять на него и быть ему полезным... Скоро Познанский и ему подобне народолюбцы увидели, что они поспешили скинуть с себя панскую и чиновничью шкуру. Начинается опять переряжение в немецкий костюм и забрасывание внешнего проявления народолюбия...» [7, с. 161].

Після одруження молодята оселились у Здохлів та зайнялися сільською працею. Євдокія не змінила способу життя, працювала на польових роботах, як і до заміжжя. Згодом Б. Познанський купив землю та почав зводити звичайну сільську хату. У цьому шлюбі народилося двоє дітей. Ще 1864 р. Борис Станіславович знову опинився у полі уваги поліції, а згодом потрапив під арешт. Ситуація ускладнилася тим, що за час його ув'язнення померла дружина, діти залишились без матері та тривалий час перебували без батька. Врешті-решт, Б. Познанського у адміністративному порядку вислали до Воронежської губернії, де він проживав у м. Павлівськ [9, с. 90–92].

Вже на Воронежчині, через тривалий проміжок часу після смерті Євдокії, Б. Познанський одружується вдруге на деякій Тетяні Степанівні (ким була ця жінка, її прізвище та походження нам не відомі). Очевидно, одруження відбулось у 1878 р., на що вказує радісний лист від Варвари Антонович, котра щиро вболівала за долю Бориса Станіславовича та його дітей: «Очень меня обрадовало ваше письмо, милый брат, наконец-то Вы встанете у пристани (йдеться про одруження – А. Н.). Бажаю вик довгый и розум добрый...несказанно рада за вас и детей ваших, многоуважаемой Татьяне Степановне попрошу Вас передать мой искренний привет и вместе с тем, попрошу заочно меня с

ней познакомиць, розкажіть їй обо мне, так як Ви знаєте, без преувеличення, хоть и назовите бабой-ягой, но с щирым сердцем, я тоже со своей стороны готова уважать ее, как женщину, которая взяла на себя такую трудную обязанность, как быть руководительницей сирот (ідеться про дітей Б. Познанського – *А. Н.*). Дай Бог їй выдержать строго работу, за которую взялась» [5, арк. 2].

Процес входження Б. Познанського до селянської спільноти тривав з 1860 р. по 1866 р. Через брак фактів та відповідних саморефлексій у автобіографічній прозі народолобця важко з'ясувати, чи мало одруження під собою виключно ідеологічну мотивацію, як про це писав у «Щоденнику» О. Кістяківський; наскільки воно сприяло бажаному зближенню з жителями Дударів; які труднощі поставали між подружжям, котре виступало носіями різних світоглядів, мало неспівставний між собою рівень інтелектуального та духовного розвитку. Втім, той же Олександр Федорович резюмував, що після приїзду з Павловська до Києва у 1880 р. Б. Познанський значно змінився, зовні відійшов від демонстрації народолобства днів юності: «Каков он (Б. Познанський – *А. Н.*) адвокат, служил ли он интересам разумаемых или народа, – не знаю. Думаю, что середина на половине. Но судя по его благоутробию, ланиты его лоснятся жиром, тело упитанного тельца сложилось в округленные формы, должно быть, ему живется недурно... Вот одна из метаморфоз» [7, с. 161].

Може здатися симптоматичним, що цю «естафету» підхопив близький друг та однодумець Бориса Станіславовича, Тадей Розеславович Рильський, «боярин» на весіллі з Євдокією. Як і Б. Познанський, він був вихідцем з польського шляхетського роду. Його перший шлюб з аристократкою-співвітчизницею, виявився, очевидно, наслідком юнацької закоханості. Напевне, про неї М. Поль писала у листі до Б. Познанського: «... на його (Т. Рильського – *А. Н.*) сердечному горизонті нова зоря зійшла... Красива дівочка, статна і висока... Ще й убрана по-нашому. Тільки в криноліні, але Рильський каже, що то не погано, їй все гарно» [9, с. 309]. Втім, шлюб тривав недовго – Тадей Розеславович залишився вдівцем.

Друге одруження робило Т. Рильського (за словами Д. Антоновича) «цілком демократичним» [1, с. 204]. У 1870 р. він оселився у батьківському маєтку Романівка, на той час обтяженому боргами. Народолобець вирішив зайнятися сільським господарством та перетворити його зі збиткового на рентабельне, почав вивчати на практиці тонкощі агрономії та економіки. Поряд з тим, він старався завоювати довіру селян: розмовляв з ними українською мовою, співав пісень, відвідував їхні свята. Врешті-решт – пішов під вінець із селянською дівчиною Меланкою Чорнухою. Весілля відбулось з дотриманням народних звичаїв, обрядів [14, с. 165].

Чим керувався Тадей Розеславович, ідеологічні чи почуттєві мотиви підштовхнули його до шлюбу? Відповідь на це питання залишається відкритою. Романівка була його спадковим маєтком, тож місцеві сприймали його однозначно, як «пана», їхню думку не могло похитнути одруження з Меланією: відчуття соціальної дистанції не могли зникнути так просто. Т. Рильський не шукав можливості жити у сільській хаті – до його послуг був батьківський будинок, родове гніздо. Він не займався селянською фізичною працею, його дружина також цілком віддалилася від такої роботи, почала виконувати роль господині маєтку. Народолобець не прагнув стати звичайним селянином, подібно до Б. Познанського [8, с. 201].

Його народолобна діяльність мала практичну користь, велася з позиції освіченої людини та відповідального землевласника: Тадей Розеславович клопотався про відновлення майнових прав селянства, пошуку документів, котрі їх підтверджують в архівних установах. Практичним наслідком цієї допомоги стала покупка селянами за вигідною ціною родючих чорноземів у сусіда-поміщика та закріплення за ними чиншових земель. Також він допоміг налагодити рентабельний продаж зерна без посередників, що дало змогу селянам отримувати прибутки. Водночас Т. Рильський дбав про освіту, навіть обладнав у своєму будинку приміщення для церковно-парафіяльного училища, власним коштом закупив підручники, викладав учням сам та долучив до педагогічної праці окремих представників місцевого дворянства [14, с. 165–166]. Не можна не сказати про його інтелектуальну діяльність, об'єктом якої було селянство, його звичаї, традиції, світоглядні характеристики [12; 13].

Шлюб із представницею народу взяв О. Михалевич, лікар-народолобець, активний учасник громадівського руху Наддніпрянщини. Він одружився з Катериною Григорівною Шевченко (однофамільницею поета), у тому числі й через ідеологічні міркування. Н. Бракер, авторка біографічної статті про Опанаса Івановича, котра знала його особисто, зазначала, що їхнє подружнє життя протікало у злагоді, попри те, що вони «різнилися характером і світоглядом» [2, с. 161].

Дружина мала прагматичний розум і господарський хист, що нерідко виручало сім'ю у скрутних обставинах, зокрема, під час повевірянь на сибірському засланні, котре діти та Катерина Григорівна відбували разом з Опанасом Івановичем. Н. Бракер пригадувала: «О. І. (Опанас Іванович – А. Н.) високо цінував свою «маму», що пильнувала «батька» нарівні з дітьми і раз, при якійсь маленькій сутичці з приводу його непрактичності, сказав мені: „А що ж ви думаете? Якби не вона, я був би пропав у Сибіру!“» [2, с. 161–162]. Вихідець із сім'ї сільського православного священика, своє дитинство О. Михалевич провів серед селян, тісно спілкуючись з ними, розумі-

ючи їх. Відтак, соціальний бар'єр між ним та майбутньою дружиною був достатньо умовний, розмитий. Знайомий із сільськими реаліями з середини народолюбець, очевидно, не перебував під впливом романтичних, значною мірою фантазійних уявлень про селянство, усвідомлював, на який крок зважився.

Тож серед народолюбних практик інтелігенції Наддніпрянщини другої половини ХІХ ст. існували й такі, що потрапляють під категорію одиничного, суттєво різнилися від масових способів демонстрації ідеологічних переконань. Реакцію на них народолюбного загалу ми вже відстежували в рамках статті, присвяченої українським елементам в костюмі та побуті народолюбних інтелігентів [11, с. 85–86]. Певну риску під ставленням народолюбного загалу до нетипових вчинків окремих інтелігентів дозволяє накреслити пасаж із невеличких «Споминів про «Київську Громаду»» О. Михалевича. Опанас Іванович запитав у В. Антоновича, демократизм переконань якого був загальноновизнаним, чи не є найкращим підтвердженням власних ідеологічних поглядів шлюб із селянкою? Володимир Боніфатійович відповів, що такі шлюби є небажаними, оскільки потомство може виявитися психічно хворим у наслідок того, що інтелектуальний рівень батьків суттєво відрізняється. Свою розповідь він підкріпив маловідомим фактом з подружнього життя Б. Познанського: у того народилася розумово неповноцінна дитина від шлюбу із селянкою Євдокією Здохлій [6, арк. 3].

Підбиваючи підсумок, слід зазначити, що поняття неординарного вчинку, який вибивається з масових практик соціальної верстви чи групи – центральне поняття сучасної сімейної історії та історії приватного життя, що лягло в основу багатьох досліджень. Нерівні шлюби як одруження еліт із представниками нижчих станів неодноразово ставали предметами наукових студій, у тому числі й у контексті української історії ХІХ ст. Весілля із селянками представників народолюбної інтелігенції порівняно з іншими мезальясами має певну специфіку, що визначається народницьким світоглядом: значну роль у такому виборі шлюбного партнера відіграють ідеологічні установки.

Між ідеалістичним баченням селянства інтелігентами та справжнім селом була велика прірва, що зокрема демонструє перша спроба одружитися Б. Познанського, коли потенційна наречена та її батьки з недовірою та страхом поставилися до «пана». На жаль, відомі нам джерела мало оповідають про повсякденне життя таких подружжів, комунікативні та культурні труднощі, що неодмінно виникали між ними упродовж спільного життя. Але у ряді спогадів та мемуаристики зафіксоване ставлення інших представників народолюбної спільноти до таких шлюбів як до явища достатньо маргінального та небажаного. Аргументація щодо того, що вибір партнера у селянсько-

му середовищі невдалий могла коливатися від сумнівних «медичних» застережень про психічнохворих нащадків до наголошенні на великій культурній та ментальній різниці між освіченим середовищем та селом, що неодмінно зробить подружжя нещасливим.

Бібліографічні посилання

1. Антонович Д. Спогади / Д. Антонович // Син України: Володимир Бо-ніфатійович Антонович / упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський. – К., 1997. – Т. 2. – С. 202–208.
2. Бракер Н. Опанас Іванович Михалевич (1848 – 1925) / Н. Бракер // За століт. Матеріали з громадського та літературного життя України XIX і початків XX століття / ред. М. Грушевського. – Кн. 6. – К., 1930. – С. 153–165.
3. Бужинський М. Листи В. Б. Антоновича до Б. С. Познанського / М. Бужинський // Україна. – 1928. – Кн. 5. – С. 99–108.
4. Скульчик С. Українофіли. Світ українських патріотів другої половини XIX століття / С. Скульчик. – К., 2010.
5. Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Відділ рукописних фондів та текстології. – Ф. 23, спр. 132.
6. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадсько-го НАН України. Відділ рукописів. – Ф. X, спр. 5804.
7. Кістяківський О. Ф. Щоденник (1874 – 1885) : у 2 т. / О. Ф. Кістяківський. – Т. 2: 1880 – 1885. – К., 1995.
8. Лисенко О. Микола Лисенко / О. Лисенко. – М., 1960.
9. Міяковський В. Б. С. Познанський (Народник 60-х років) / В. Міяковський // Україна. – 1926. – Кн. 1. – С. 72–93.
10. Нікітенко А. І. «Хутор Робінзон под Шаповаловкою» (до історії народолобних практик інтелігенції Наддніпрянщини у другій половині 1870-х рр.) / А. І. Нікітенко // Філософсько-гуманітарні читання : зб. наук. пр. / редкол. О. В. Добридень (відп. ред.). – Д., 2015. – С. 271–275.
11. Нікітенко А. І. Українські елементи в костюмі та інтер'єрі оселі народлобної інтелігенції Наддніпрянщини (60 – 70-ті рр. XIX ст.) / А. І. Нікітенко // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті : зб. наук. пр. / редкол. С. І. Світленко (відп. ред.) та ін. – Д., 2010. – Вип. 12. – С. 78–86.
12. Рильський Ф. Р. К изучению украинского народного мировоззрения / Ф. Р. Рильский // КС. – 1890. – № 10. – С. 1–25.
13. Рильський Ф. Р. К изучению украинского народного мировоззрения (окончание) / Ф. Р. Рильский // КС. – № 11. – С. 195–232.
14. Світленко С. І. Діячі польського походження в українському національному русі пореформеної доби: українські хлопомани К. П. Михальчук, Б. С. Познанський і Т. Р. Рильський / С. І. Світленко // Світ модерної України кінця XVIII – початку XX ст. : зб. наук. пр. – Д., 2007. – С. 159–168.
15. Світленко С. І. Особливості світоглядних цінностей української інтелігенції XIX – початку XX ст. / С. І. Світленко // Світ модерної України кінця XVIII – початку XX ст. : зб. наук. пр. – Д., 2007. – С. 110–116.

Надійшла до редколегії 25.05.2015